

В. В. ЛИКОВА**УДК: 930.2:35.07-058.232.6(477.5/6)«18»**

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті аналізується інформаційний потенціал документів з фондів Державного архіву Херсонської області при вивченні соціальної та економічної історії регіону в першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: державні селяни, Південна Україна, соціальна та економічна історія, історичне джерело.

В статье автор анализируется информационный потенциал документов Государственного архива Херсонской области при изучении социальной и экономической истории региона в первой половине ХІХ в.

Ключевые слова: государственные крестьяне, Южная Украина, социальная и экономическая история, исторический источник.

The article considers the information potential of the documents of the State Archives of Kherson Oblast by examination of social and economic history of the region in first half of ХІХ century.

Key words: state peasants, Southern Ukraine, social and economic history, historical source.

Процес колонізації Південної України та становище різних верств населення на цих землях у період кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. достатньо детально розглянуті в науковій літературі. Становище державних селян розглядалося або в контексті суспільної історії Російської імперії [1]; або контексті історії заселення південноукраїнського краю та його економічного освоєння [2], або у контексті дослідження історії державних селян іншого регіону [3]. Внаслідок цього до наукового обігу залучались джерела, що переважно відображали дані про чисельність селян або особливості розвитку їх господарств. На сьогодні є актуальним розширення джерельної бази з історії державного селянства шляхом залучення до наукового обігу нових документів.

Значний та різноманітний комплекс джерел з історії селян зберігається у Державному архіві Херсонської області. Серед його зібрань на особливу увагу заслуговує 14-й фонд Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні, яка була організована у 1803 р. одночасно зі створенням Херсонської губернії і проіснувала до 1920 р. Вона була створена на базі Новоросійської губернської креслярні, й, частково, Таврійської губернської креслярні.

Очолювана губернським землеміром креслярня підпорядковувалася безпосередньо губернському правлінню на чолі з губернатором і знаходилася під керівництвом межевої експедиції, згодом – межевого департаменту Сенату, а потім – Міністерства юстиції. Чиновники креслярні

проводили межування казенних і приватних земель, складала плани та карти повітів, міст та окремих землемірних володінь, збирали відомості про чисельність, національний та соціальний склад населення губернії.

Результатом такої діяльності стало накопичення значної кількості документів стосовно широкого кола питань з управління підпорядкованих креслярні земель, у тому числі і земель державних селян – укази Сенату, Новоросійської губернської канцелярії, Херсонського і Таврійського губернських правлінь про відведення, межування та опис земель Південної України. Численними є справи про відмежування земель в оброчне утримання, розподіл земель між спадкоємцями, власниками суміжних ділянок, поміщиками та державними селянами, межові книги поселень державних селян; справи про переселення бобилецьких селян, євреїв; статистичні описи стану єврейських та інших колоній; справи про закріпачення поміщиками козаків, державних селян тощо.

Одним з документів, що віддзеркалює соціально-економічну ситуацію, яка склалась на південноукраїнських землях в перші два десятиріччя XIX ст., є «Ведомость о казенных поселянах и владеемых ими землях и прочих угодиях по Херсонской губернии» [14, арк.18-50]. Документ зберігається в Державному архіві Херсонської області і був складений у 1819 р. на основі відомостей, надісланих з кожного повіту губернії. В матеріалах архіву збереглися відомості по губернії та двох повітах – Тираспольському та Єлисаветградському [14, арк. 67-72, арк. 74-81]. Формуляри повітових та губернської відомостей однакові, проте документи відрізняються повнотою інформації в них.

Губернська відомість має вид таблиці, що складається з дев'яти стовпців, які, у свою чергу, розділені ще на декілька стовпчиків. У першій графі вказувався порядковий номер запису (селища) у документі. У другій зазначалися «звание уездов, волостей, селений и в них живущих поселян

казенного відомства разных наименований». У третьому стовпчику була вказана кількість душ, записаних у шосту ревізію та на другу половину 1815 р., а четвертий призначався для запису кількості дворів. П'ята графа містила інформацію щодо земельних володінь селян, які знаходилися у «безспорном их владении». Ця графа розділена на чотири – для зазначення кількості «придатної» («удобной, пахотной») землі, лісу «дровяного и строевого», загальної кількості «придатної» землі та розміру ділянки «незручных місць». Кожен із стовпчиків розподілявся, у свою чергу, на записи у десятинах та сажнях. У шостій графі записувались землі, які, через нерозмежованість, залишались у спільному володінні селян з іншими особами. Записувалось, з ким землі перебувають «в споре» та розмір ділянки (у десятинах та сажнях). Сьомий стовпчик був призначений для запису кількості вітряків та «хозяйственных заведений», які належали поселенню. У восьмому зазначались угіддя та господарства, що належали селянам особисто, «по крепостным».

Загалом у відомості зафіксовано 101747 державних селян у 181 селищі [14, арк. 49зв]. Окрім даних про чисельність населення, відомість дає багату інформацію щодо складу державних селян. У документі записані десять категорій державних селян: малоросійські козаки, козацькі підсусідки, монастирські селяни, економічні селяни, державні («государственные») селяни, коронопосполиті, однодворці, військові обивателі, поселяни, дворяни, які перейшли у «поселянский» оклад.

Таким чином, відомість про «поселян казенному ведомству принадлежащих» по Херсонській губернії дає значний матеріал для дослідження різних категорій державних селян, які мешкали на цих землях. Завдяки тому, що склад та чисельність населення зазначені окремо по селищах, можна скласти детальний опис і карту розселення по губернії державних селян. Окрім даних щодо населення губернії, відомість дає

інформацію щодо наділення селян землею, із зазначенням її якісної характеристики – розподілом на «придатну» і «непридатну». Маючи подібні свідчення як по кожному селищу, записаному до відомості, так і по волості, повіту й губернії загалом, ми маємо можливість визначити співвідношення цих категорій землі по різних населених пунктах та адміністративним районам. Можна також визначити, в яких селах, волостях і повітах кількість «непридатної» землі була найбільшою, яке співвідношення «придатної» та «непридатної» землі було у волостях та повітах.

За даними відомості, «придатна» земля складала більше 90% у всіх волостях повітів губернії. Найбільше «непридатної» землі було у Херсонському повіті – 6,15%, а найменше – у Єлисаветградському повіті – 2% [14, арк. 18–50].

Картина щодо забезпеченості державних селян Херсонської губернії на 1819 р. виглядала наступним чином. Найбільший наділ – 17,57 дес. – мали селяни Херсонського повіту, який був останнім за чисельністю державних селян; в найбільш заселеному Ольвіопольському повіті селянський наділ складав 15,58 дес. на душу. Трохи більшим був наділ селян Тираспольського повіту – 15,88 десятин. Менше визначеної 15-десятиної пропорції були селянські наділи у Єлисаветградському – 13,48 – та Олександрійському повітах – 10,74 дес. Останній повіт був другим за чисельністю державних селян, проте вони були найменше забезпечені землею, порівняно з селянами інших повітів губернії. У трьох з п'яти повітів губернії мала місце визначена законом 15-десятиная пропорція ділянки. Це виокремлювало Південну Україну з інших регіонів Російської імперії, де селяни не мали і 3-5 десятин. Проте, незважаючи на великі розміри селянських ділянок, досить часто мали місце земельні суперечки. У відомості зустрічаються 24 записи про землі, які знаходяться в суперечці та спільному володінні селян з іншими особами: 2 – про спільне володіння землями

та 22 – про судові суперечки [14, арк. 18-50]. Конфлікти щодо земельних ділянок виникали не між селянами двох різних селищ, а між державними селянами і поміщиками. Головною причиною цього була нерозмежованість земель чи зловживання чиновників та поміщиків при розподілі земель.

Незважаючи на те, що «Ведомость о казенных поселянах и владеемых ими землях и прочих угодиях по Херсонской губернии» не є повною (оскільки не всі її графи мають числові дані, передбачені формуляром) значення цього документу важко переоцінити. Інформація, подана в ньому, охоплює територію всієї Херсонської губернії, в ньому записані всі селища п'яти повітів, в яких мешкали державні селяни, а також частково відбивається інформація ревизьких сказок. Це надає нам можливість при порівнянні двох видів документів – відомості та сказок – визначити приріст населення, який відбувся у період між 1811 та 1815 роками (оскільки дані у відомості подані з урахуванням прибулих на другу половину 1815 р.).

Запис населення по різних категоріях дає можливість визначити їх кількість, чисельність, співвідношення та розташування по волостях та повітам губернії. Свідчення про кількість та якість землі по окремим селищам, волостям та повітам дозволяє проаналізувати, в якій мірі селяни були наділені землею, де був її надлишок чи, навпаки, відчувалася нестача; чи однаковим було співвідношення «придатної» та «непридатної» землі у різних волостях та повітах, чим це було викликано (географічними умовами чи концентрацією найкращих земель в руках у поміщиків тощо).

Окремий комплекс джерел серед матеріалів архіву Херсонської області складають окремі документи та цілі справи щодо межування земельних ділянок селищ державних селян та їх суперечок з іншими землевласниками та орендарями. Свідчення про суперечки зазначалися в земельних

відомостях, в яких записувалися розмір спірної ділянки, між ким і від якого часу точиться суперечка, а також рапортах і звітах місцевих чиновників.

У матеріалах архіву зберігаються цілі справи про неправильне розмежування, скарги селян, поміщиків, рапорти, листи землемірів щодо причин суперечок тощо [4; 6; 8-12; 15; 16-18; 21].

У грудні 1815 р. бобилецькі селяни скаржилися на значні утиски від сусідніх поміщиків та інших власників через нерозмежованість їх земель. Їх володіння залишалися не межованими, незважаючи на те, що Кабінет міністрів дав розпорядження про розмежування земель селян. Згодом для будівництва в бобилецьких селищах та оселення в них поселення було відряджено колезького секретаря Овсяннико-Куликовського. У травні 1816 р. був відряджений капітан-лейтенант Матвєєв для межовання 1500 дес. володінь бобилецьких селян із землями адміралтейських поселень [13, арк. 2]. Ситуація була б практично вирішена, коли б не примітка в документі. У випадку, коли при розмежуванні адміралтейським поселенням не вистачатиме землі, межовання необхідно було припинити. У даному випадку держава керувалася власними інтересами, незважаючи на те, що переселення бобилецьких селян було частиною урядової політики колонізації краю.

Інша архівна справа містить листування щодо справи захвату землі казенного поселення Зибкого таємним радником Комбурлесєвим та колезькою радницею Сулимою. Перепоною на шляху розгляду та вирішення цієї справи було те, що губернський землемір не мав у наявності плану дачі селища. План не був складений через поділ повіту і зміну меж. Скориставшись змінами в територіальному устрої губернії, поміщики захопили суміжні землі, наполягаючи на своїх правах на них [9; 20].

Причиною земельних суперечок та займанщини були також зловживання чиновників та землемірів. Так, 1828 р.

колезький асесор Мальчевський скаржився на губернського землеміра Сіврича, що він невірно обмежував землі його поміщицького володіння. Землі маєтку поміщика в Єлисаветградському повіті були нібито примезовані на користь казенного села Куцівки [19, арк. 1].

За розпорядженням казенної палати, губернський землемір відмежував з 23 084 дес. землі державного села Куцівки 5 646 дес. казенному селу Іванківському. Землемір об'їхав дачу села Куцівки, аби рівноцінно розділити угіддя між селами, і відзначив, що поміщик самовільно захопив землі даного села на версту від власної межі [19, арк. 6]. Такі захоплення поміщиками земель державних поселень або пустопорожніх зустрічалися досить часто.

Окреме місце займають документи про розподіл державних земель губернії відповідно до їх призначення: відомості про вільні землі; та землі призначені для поселення державних селян та роздачі поміщикам. Підтримуючи поміщицьку колонізацію Південної України, уряд надавав землі у власність за умови їх заселення та сплати казни грошей. У випадку невиконання цих умов землі відбирались у казну. Такі випадки не були поодинокими на півдні України. Інформація про власників та розмір земельних ділянок, повернутих державі, міститься у трьох відомостях, в яких зазначалися землі, відведені для державних селян, колоністів та вільні від поселенців; а також у деяких справах, що стосуються питань наділення селян землею, розбору земельних суперечок тощо. Так, у 1781 р. прем'єр-майору Михайловичу були відведені «під заселення» 3000 дес. Проте ці володіння були передані селянину Москаленку в оброк, оскільки Михайлович не заселив ці землі і грошей за них не сплачував [5, арк. 3]. Після смерті Михайловича на землі оголосили права його нащадки. Поміщиця Михайловичева сплатила в казну недоїмку, яка

накопичилася з 1797 р. по 1812 р. і складала 1473 крб. 34 коп. [12, арк. 13]. Землемір став відмежовувати землі нащадкам Михайловича без надання інформації про поселення державних селян. Воно розташовувалося біля балки Куцої безпосередньо поблизу землі Михайловича. Селяни, які утримували цю землю, користувалися нею близько десяти років без яких-небудь претензій. За дозволом Херсонського цивільного губернатора Рахманова у липні 1811 р. було засновано село Новопавлівка, в якому нараховувалось 1352 чоловіки. Селяни зробили колодязі і ставки. При відведенні землі поміщиці землемір провів межу «під самими хатами Новопавлівки». Внаслідок цього селяни терпіли значні незручності та збитки, на що і скаржилися. Поміщики, у свою чергу, вимагали перенести поселення [12, арк. 23-25].

У результаті розгляду справи казенна палата наказала селище не переносити, а землю Михайловичевої, через незаселення її, згідно з наказом від 13 липня 1800 р., відібрати в казну. Така ж доля спіткала й землі поміщиків Булацевича, Овсяннікова та інших – разом 1180 дес. 2363 саж., як такі, що їм не належать, були відібрані в казну й віднесені до казенного відомства [12, арк. 29].

Загалом, у трьох відомостях про вільні землі, а також відведені для державних селян та колоністів, зазначається 32 ділянки, відібрані у казну від приватних власників [7, арк. 1-16].

Таким чином, матеріали архіву Херсонської області представлені широким колом різноманітних джерел з історії державних селян Південної України. Залучення цих джерел до наукового обігу дозволить краще зрозуміти ту соціально-економічну ситуацію, що склалась у регіоні в першій половині XIX ст.

Бібліографічні посилання:

1. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева / Н.М. Дружинин. – М.-Л., 1946. – Т. 1.;

Заблоцкий-Десятковский А.П. Граф Киселев и его время. В 4 томах / А.П. Заблоцкий-Десятковский. – СПб., 1882; Кабузан В.М. Народы России в I половине XIX в.: численность и этнический состав / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1992. – 216 с.; Семевский В. Крестьяне в царствование Екатерины II. В 2-х томах / В. Семевский. – М., 1982; Його ж. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX вв. В 2-х томах / В. Семевский. – СПб., 1888.

2. Анцупов И.А. Аграрные отношения на юге Бессарабии. 1812-1870 / И.А. Анцупов. – Кишинев, 1978; Його ж. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. / И.А. Анцупов. – Кишинев, 1966; Багалій Д.І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку / Д.І. Багалій. – Харків, 1920; Бачинська О.А. Українське населення придунайських земель у XVIII-поч. XX ст. (заселення та економічне освоєння) / О.А. Бачинська. – Одеса, 2002; Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовий Дуная в XVIII – начале XIX в. / А.Д. Бачинский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (далі ЕАИВЕ), 1964. – Кишинев, 1966. – С. 325-331; Його ж. Народна колонізація пониззя Дунаю (остання чверть XVIII - початок XIX ст.) / А.Д. Бачинський // Український історичний журнал. – 1964. – № 2. – С. 97-101; Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Частина 1. Аграрні відносини / А.В. Бойко. – Запоріжжя, 1997; Боровой С.Я. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период / С.Я. Боровой // ЕАИВЕ за 1962 г. – Минск, 1964. – С. 368-377; Боровой С.Я., Коциевский А.С. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины / С.Я. Боровой, А.С. Коциевский // ЕАИВЕ за 1969 г. – К., 1979. – С. 63-71; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М., 1959; Її ж. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970; Її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1859 гг. / Е.И. Дружинина. – М., 1981; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.) / В.М. Кабузан. – М., 1976; Коциевский А.С. Эволюция форм землепользования у государственных крестьян Южной Украины в конце XVIII - первой трети XIX в. / А.С. Коциевский // ЕАИВЕ на 1963 год. – Вильнюс, 1964. – С. 420-426; Пірко В. Заселення Спепової України у XVI-XVIII ст.ст. / В. Пірко. – Донецьк, 1998; Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во II половине XVIII в. / А. Путро. – К., 1988.
3. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині XIX ст. / І.О. Гуржій. – К., 1954; Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (II пол. XVII-XVIII ст.ст.). – К., 1994; Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України / П.І. Лаврів. – Львів, 1992; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т.И. Лазанская. – К., 1989.

4. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 3. – Переписка с управлением Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора об еврейских поселенцах Южного края России. 1838–1842 гг. – 282 арк.
5. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 528. – Указы Херсонского губернского правления об отводе земель в Ольвиопольском уезде однодворцам-переселенцам из Рязанской губернии. 1803–1804 гг. – 7 арк.
6. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 596. – Указы Новороссийской губернской палаты, переписка с Ольвиопольским нижним судом о размежевании земель казенных крестьян села Кривого озера с помещичьими землями. 1801–1805 гг. – 6 арк.
7. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 645. – Указы Херсонской губернской палаты и сведения о количестве земли, населения в городах и государственных селах Херсонской губернии. 1806–1807 гг. – 37 арк.
8. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 666. – Указы Херсонского губернского правления, рапорты землемеров и другие материалы об отводе земли статскому советнику Тибеке, полковнику Тизенгаузену и другим, установлении межевой границы земель помещицы Юрчевской с землями государственных крестьян села Александровки. 1807–1808 гг. – 27 арк.
9. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 691. – Указы Херсонского губернского правления, рапорты уездным землемерам об отмежевании земель из частных владений к казенным селам. 1807–1809 гг. – 34 арк.
10. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 694. – Указы Херсонского губернского правления, сведения и экономическая характеристика населенных пунктов Ольвиопольского и Тираспольского уездов. 1807–1814 гг. – 106 арк.
11. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 788. – Указы Херсонского губернского правления и казенной палаты, рапорты землемеров и переписка с Херсонским уездным судом о разрешении земельных споров, отводе земли переселенцам-крестьянам из Курской губернии. 1811 г. – 17 арк.
12. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 803. – Указы Херсонской губернской палаты, предписания губернатора губерньскому землемеру, рапорты землемеров о размежевании спорных участков земли между государственными крестьянами и помещиками. 1812–1813 гг. – 31 арк.
13. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 825. – Указы Херсонского губернского правления, отношения и переписка с губернатором и казенной палаты об устройстве поселений белорусских “бобылецких” крестьян в с. Явкино, Заселье, Снегиревке, Малеевке, составлении смет и планов. Сведения о землях, отведенных под поселения, смета на построение церкви. 1816 гг. – 80 арк.
14. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 827. – Указы Херсонского губернского правления и сведения о численности государственных крестьян, занимаемых ими землях в казенных селах Херсонской области. 1814–1819 гг. – 84 арк.
15. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 965. – Указы Херсонской губернской палаты и рапорт Ольвиопольского уездного землемера о размежевании спорных земель между бобринецкими государственными крестьянами и помещиком Островским. 1821 г. – 7 арк.
16. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 987. – Указы Херсонского губернского правления, прошения помещиков и другие материалы о размежевании помещичьих земель, переселении крестьян из Александрийского в Тираспольский уезд. Сведения о материальном состоянии жителей г. Григориополя. 1827 г. – 71 арк.
17. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 989. – Указы Херсонской губернской палаты, рапорты Ольвиопольского уездного землемера о размежевании земель с. Бобринца между жителями и малороссийскими козаками. 1827–1828 гг. – 14 арк.
18. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1140. – Указы Херсонского губернского правления и предписания Херсонскому уездному землемеру о возобновлении меж казенных земель в Херсонском и Ольвиопольском уездах. Книги регистрации корреспонденции. 1826–1827 гг. – 19 арк.
19. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1213. – Указы Херсонской губернской казенной палаты и губернского правления, рапорты губернских и уездных землемеров и другие материалы о размежевании помещичьих земель, отводе земли по числу количества населения в казенных селениях и другим материалам. План земель села Алексеевки помещика Добровольского. 1828 г. – 49 арк.
20. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1245. – Указы Херсонского губернского правления и казенной палаты, рапорты губернского и Тираспольского уездного землемеров о наделении землей и размежевании земельных дач казенных сел. Сведения о наличии земли и населении по Тираспольскому уезду. 1828–1833 гг. – 54 арк.
21. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1522. – Указы Херсонского губернского правления и казенной палаты, рапорты уездных землемеров, отношения губернатора к губерньскому землемеру и другие материалы о составлении планов земельных дач, межевания помещичьих земель, прокладке маршрутов для прохождения войск и другим вопросам. Сведения о численном и социальном составе населения губернии, количестве земель, отданных в оброчное содержание. 1830–1832 гг. – 84 арк.

